

УДК 72.033.4(477)«13»

Ю. Р. Дмба

*кандидат архітектури, доцент**Національний університет «Львівська політехніка»*

МАЛІ ФОРМИ В АРХІТЕКТУРІ УКРАЇНИ КНЯЖОЇ ДОБИ (холмська мармурова чаша Данила Романовича – питання інспірацій)

Анотація: у статті проаналізовано літописний уривок з описом будівельних ініціатив князя Данила Романовича в княжій столиці – Холмі. Висвітлено причини, що спонукали князя встановити у церкві Богородиці замовлену в Угорщині й оздоблену тератологічними мотивами мармурову чашу з багряного мармуру.

Ключові слова: галицько-волинський літопис, візантійські хроніки, княжа столиця, архітектура, мармурова чаша, тератологічні мотиви.

Постановка проблеми. Питання про застосування малих архітектурних форм на Русі практично не розроблялося в історико-архітектурній науці. Причиною такого стану є як маломовність писемних джерел, так і фізична втрата рухомих об'єктів, складність їх археологічного виявлення й інтерпретації залишків. Актуальною є проблема прискіпливого аналізу існуючих літописних свідчень про конкретні малі архітектурні форми княжої доби у порівнянні з широким колом зарубіжних джерел з метою виявлення паралелей до їх інтерпретації.

Мета статті – проаналізувати висловлені в науковій літературі думки щодо вірогідності зафіксованого в літописі свідчення про появу у стольному Холмі хрестильної чаші, виконаної із багряного мармуру в Угорщині на замовлення князя Данила Романовича, та продемонструвати зв'язок цього замовлення із взоруванням галицько-волинського володаря на імперські константинопольські взірці.

Обговорення проблеми. Літописний опис Холма є одним з найінформативніших свідчень сучасників про архітектуру та мистецьке оздоблення княжої столиці середини XIII століття. Цей розлогий, докладний та емоційний текст, поштовхом до написання якого стала пожежа Холма 1259 р., віддавна привертає увагу науковців [1, с. 136–153; 2, с. 38–71]. У цьому літературному екскурсі літописець наводить відомості про заснування княжого міста, будівництво та відбудову його пошкоджених пожежею будівель. Своєрідним продовженням оповіді є й повідомлення, поміщене під 1260-м роком, про спорудження церкви Пресвятої Богородиці та спроведження з Угорщини чаші з багряного мармуру, яку встановили перед церковними

царськими дверима: *«У рік 6768 [1260]. Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами; приніс він також чашу із землі Угорської з багряного мarmуру, вирізьблену з дивовижним умінням, – навіть змієві голови були навкруг неї, – і поставив її перед дверима церковними, що їх називають царськими. Зробив він також у ній хрещальню – хрестити воду на святе Богоявлення, а блаженний єпископ Іоанн зробив виточений із гарного дерева і позолочений усередині та ззовні [ківорій?], диву подобен.»* [3, стб. 845–846; 4, с. 420].

Свідчення про мармурову чашу є унікальне з кількох міркувань. У одному реченні літописець інформує читача про походження чаші, визначає матеріал, з якого її було виконано, та його колір, характеризує виріб як мистецький твір, наводить опис різьблення й вказує де чашу було розміщено та як її використовували і підказує, коли відбувалася церемонія з освячення води. Врешті, з контексту оповіді про відбудову Холма, читачеві зрозуміло, що холмські архітектурні та мистецькі ініціативи виходили від князя Данила Романовича, як засновника та фундатора нової столиці. Виняток із загального правила літописець спеціально обумовлює, вказуючи, що окремий *«виточений із гарного дерева і позолочений»* елемент інтер'єру (найімовірніше – ківорій) був вкладом владики Іоана.

Без перебільшення можна ствердити, що жоден інший мистецький твір, згадуваний на літописних сторінках, не було так влучно, майстерно й максимально детально описано. Очевидно, що встановлення цієї чаші не було буденною справою, раз в яскравій панорамі відновленого Холма їй приділили стільки уваги. Все ж, не зважаючи на те, що літописець демонструє не абияку проінформованість щодо чаші, свідчення про її походження саме з Угорщини викликало в дослідників тексту певні сумніви. Висловлював їх зокрема М. Макаренко [5, с. 90-91]. Сумнівався в угорському походженні холмської мармурової чаші і В. Пуцко [6, с. 119]. Покликаючись на працю Т. Геревича [7], дослідник зауважив, що подібні до неї твори невідомі в романській скульптурі угорського походження. До того ж, беручи до уваги географічну близькість Польщі, В. Пуцко відзначив, що хрестильниці Польщі також позбавлені згаданих літописцем тератологічних мотивів [8, II. 690, 692].

Однак далі В. Пуцко, відкликаючись на працю А. Туулсе [9, II. 126, 138–142, 146, 151, 130, 151], зауважує, що *«змієві голови»* були *«звичайним орнаментом в різьбленні скандинавських хрестильниць»* [6, с. 119] (рис. 1 а–в), хоч і залишає без відповіді запитання, яким шляхом цей мотив потрапив на мармурову хрестильницю, привезену з Угорщини. У всякому разі, питання появи тератологічних мотивів на холмській чаші не слід ув'язувати з її

угорським походженням, яке логічно пояснюється наявністю в Угорщині покладів багряного мармуру, широко застосовуваного в оздобленні будівель, зокрема й у XIII столітті, на що звернула увагу Р. Михайлова [10]. М'який, легкий в обробці червоно-бурий вапняк, або ж «червоний/багряний мармур», як його називали в давнину, йшов на будівництво палаців та храмів. Родовище такого вапняку в горах Герече експлуатувалося ще при римлянах [11, с. 280].

а) Gumlösa kyrka, Швеція

б) Bjäresjö kyrka, Швеція

в) Skredsviks kyrka, Швеція

Рис. 1. Скандинавські хрещальні купелі романської доби із тератологічною різьбою

Очевидно, що саме відсутність покладів «мармара багряна» на підвладних землях змусила Данила Романовича звернутися в Угорщину. Ця обставина переконує у тому, що холмська мармурова чаша не була випадковим придбанням типового ремісничого твору, а радше – ексклюзивним замовленням й саме тому літописець приділив їй стільки уваги. А відтак її колір та тератологічні мотиви були, як переконаємося нижче, вимогою замовника.

Оскільки присутність на чаші різьблення зі змійними головами ніяк не в'яжеться зі скандинавськими християнськими старожитностями, В. Ричка акцентував увагу на тому, що «змії виступають невід'ємним компонентом середньовічної теології царствених міст» [12, с. 107] й згадав привезену до Константинополя із Дельф статую із зображенням змій, якій відводилась важлива роль у програмі сакрального будівництва Константина Великого [13, с 52].

Слід уточнити, що мова йде не про статую, а про так зв. античну «Зміїну колону», частина якої й дотепер знаходиться на площі Султанахмет в Константинополі (рис. 2–4). Поза увагою В. Рички залишилося те, що тіло бронзової колони формувала спіраль із трьох змій, голови котрих (що важливо!) розходилися в її завершенні й первісно підтримували жертвну триногу золоту чашу. Одна з цих трьох голів експонується в археологічному

музеї Стамбула (рис. 5). «Зміїна колона» символізувала перемогу греків над персами при Платеях. Як повідомляв Геродот, *«Так вони нагромадили там дорогоцінні речі, а потім виділили з них десяту частину для дельфійського бога і з неї були приношення такі, як золотий триніжник, поставлений на бронзового триголового змія поблизу жертовника»* (IX, 81) [14, с. 394-427].

Рис. 2. База «Зміїної колони».
Дельфи.
Сучасний стан

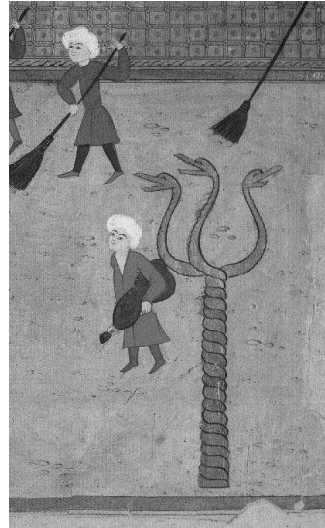

Рис. 3. «Зміїна колона».
Стамбул. Фрагмент
мініатюри XVI ст.

Рис. 4. «Зміїна колона».
Стамбул.
Сучасний стан

Проте, у Константинополі існували й прямі взірці для копіювання, які очевидно й інспірували архітектурно-мистецькі починання Данила Романовича у новій столиці. Нам вдалося виявити дві такі згадки. Так Продовжувач Феофана у праці *«Життєписи візантійських царів»* (813–961 роки) описуючи будівлі царя Василя I Македонянина (811–886), згадує і чаші при Новій церкві: *«Там же побачиш також споруджену ним і звернену на північ терасу, звідки відкривався вигляд на давній Ціканістр, в той час там знаходився (у цьому місці нині побудована Нова церква, стоять дві чаші і розбитий внутрішній сад – все творіння достославного царя Василя.»* (кн. III, 43) [15, с. 97].

Нижче автор подає і опис чаш: *«У західній частині, в самому дворі храму стояли дві чаші, одна - з північного боку, інша – з південної, в яких з'єдналися вся досконалість мистецтва, пишність матеріалу і намагання їх творця. Та, що з південного боку, зроблена з єгипетського каменю, який зазвичай ми називаємо римським. Її обвивають дракони – прекрасний зразок мистецтва кам'яного різьблення. В її центрі – посудина у формі шишки, всередині просвердлена, а навколо хороводом – білі колонки, всередині порожністі, які зверху обвивав вінок. З кожної колонки біла вода, ніби з джерела, і зверху на дно чаші падала і його зрошувала.»* (кн. V, 85) [15, с. 204].

В оповіді про царювання Андроника Комнена (1118–1185) візантійський історик Микита Хоніат (1155–1213) також згадує *«Величезну порфірову чашу, по краях якої в'ються, згинаючись, два страшних дракона, - цей дивний твір - він переніс із саду, що знаходиться при великому палаці, в притвір цього храму і тут же поклав останки своєї першої дружини, перенісши їх з Анкурієва монастиря.»* (Т. 1, кн. 2, 6) [16, с. 418].

Рис. 5. Голова змії зі «Зміїної колони». Стамбул, Археологічний музей.

Рис. 6 Хрещальна купель із Магдебургського собору із єгипетського порфіру

Отже замовляючи в Угорщині чашу з *«мрамора багряна»* Данило Романович найпевніше взурувався на константинопольські порфірові/багрянні взірці. Під згаданим у Продовжувача Феофана єгипетським каменем теж очевидно слід розуміти порфир, родовища якого були в Єгипті. Яскравим прикладом його використання є хрещальна купель із Магдебургського собору, що походить із Gebel Abu Dokhan, біля Хургади в Єгипті, використовувана первісно як чаша невеликого фонтану (рис. 6).

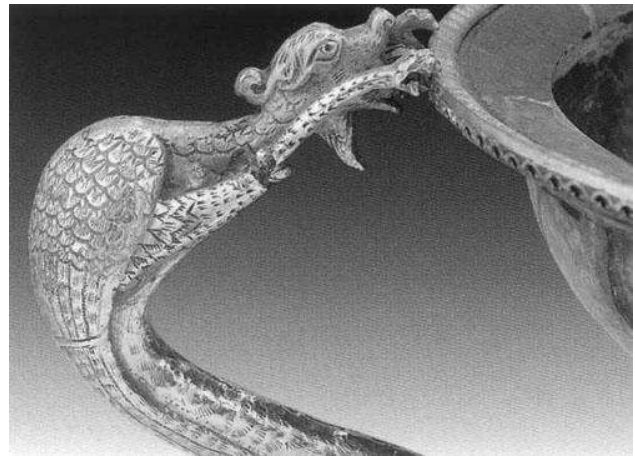
До вимог замовлення слід віднести і тематику різьблення холмської чаші. Описані в літописі змієві глави, які обвивали холмську чашу, буквально відповідають драконам, що обвивали константинопольські чаші. Та обставина, що в часи Андроника Комнена порфірову різьблену чашу перенесли до храму, може слугувати підтвердженням зауваження В. Александровича, що холмська чаша розташовувалася не ззовні, перед порталом храму, а в інтер'єрі, перед царськими вратами вітварної перегородки [2, с. 69–70]. Унікальні з мистецької точки зору константинопольські чаші були взірцями і для скандинавських хрестильниць, оздоблених різьбою тератологічного характеру. Мода на них була принесена на батьківщину скандинавськими найманцями, що служили у двірській імператорській охороні.

Константинопольські хрестильні купелі не збереглися до нашого часу, проте в якості образно-символічного аналога нагадаємо значно пізніший

мистецький твір, що належить до предметів храмового начиння. Маємо на увазі т. зв. «Яспис» - чашу з червоної яшми у срібній із золоченням оправі з монограмою Мануїла II Палеолога (1391–1425) з афонського монастиря Ватопед [17, с. 521] (рис. 7 а–б). Хрестильна купель та потир знаходяться на найвищому щаблі в ієрархії рукотворних речей [18, 524]. З константинопольськими чашами цю пам'ятку пов'язує не лише колір каменю, але й зображення драконів, які у ватопедській чаші слугують ручками. Символіка цих зображень є достатньо прозора – дракони символізують пекельні муки, які чатують на людську душу, позбавлену хрещення та причастя.

а)

б)

Рис. 7. «Яспис» – чаша із афонського монастиря Ватопед

У контексті теми варто також згадати й зображення дракона, виявлене під товстим шаром тиньку в притворі існуючого Успенського собору XVI ст. в с. Крилос на території давнього Галича [19; 20]. Дослідники відносять його до елементів оздоблення галицького Успенського кафедрального собору середини XII ст. Таким чином зображення дракона не було чужим у мистецтві галицько-волинських земель і до заснування Холма. Проте саме в Холмі орієнтація на столичні константинопольські взірці проявляється найвиразніше.

Висновки. Висловлене вище доводить, що в програмі розбудови та відновлення княжого Холма Данило Романович орієнтувався на взірці найвищого художнього рівня – столичні константинопольські твори. Притягальна велич Візантії була далеко не чужою для володаря Галичини та Волині, якщо пригадати можливу спорідненість його матері з візантійською династією Ангелів чи факти перебування осіб імператорської крові в Галичині та на Волині, зокрема й Андроника Комнена, який переніс порфірову чашу з різьбленими драконами до храму, помістивши її біля могили своєї дружини. Особлива роль відводилася символіці порфіру, як кольору імперської величі.

Саме потреба в камені багряного кольору змусила Данила Романовича звернутися до Угорщини, де були родовища «багряного мармуру».

Література

1. Александрович В. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича [Текст] / В.С. Александрович // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 136 – 153.
2. Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела [Текст] / В.С. Александрович // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – В. 13/14, т. 16/17. – С. 38 – 72.
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – Т. 2. – XVI с.+591 стб.+84+IV с.
4. Літопис руський / Пер. З давньорус. Л.Є. Махновця. – Київ: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
5. Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів [Текст] / М. Макаренко // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Київ, 1930. – Зб. 1. – С. 27 – 96.
6. Пуцко В.Г. Літописне оповідання про місто Холм [Текст] / В. Пуцко // Український історичний журнал. – Київ, 1997. – № 1. – С. 115 – 121.
7. Gerevich T. Magyarország Románkori Emlékei [Text] / T. Gerevich // Magyarország művészeti emlékei. – Budapest, 1938. – V. I. – 842 p.
8. Dzieje sztuki Polskiej. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971 Tom 1, część 1: Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. – 914 с.
9. Tuulse A. Skandynawia romańska: zabytki architektury i sztuki Danii, Norwegii i Szwecji [Text] / A. Tuulse. – Warszawa: Arkady, 1970. – 252 s.
10. Михайлова Р.Д. Про «угорські впливи» в художній культурі Галицько-Волинської Русі [Текст] / Р.Д. Михайлова // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – Київ, 2003. – Ч. 3. – С. 15 – 30.
11. Диба Ю. Агіографічне джерело повідомлення ал-Мас'уді про споруди, вшановувані у слов'ян [Текст] / Ю.Р. Диба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 254 – 288.
12. Ричка В. Холмський проєкт Данила Галицького [Текст] / В. Ричка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність Збірник наукових праць. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. –

Львів, 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 103 – 109.

13. Краутхаймер Р. Три христианские столицы. Топография и политика [Текст] / Р. Краутхаймер. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – 192 с.

14. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад А. Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. – 576 с.

15. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Пер. Я.Н. Любарского. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. – 400 с.

16. Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – Санкт-Петербург: В типографии Григория Труслова, 1860. – Т. 1: Никиты Хониата История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Перевод под редакциею профессора В.И. Долоцкого. – VIII, X, 446 с.

17. Пуцко В.Г. Прикладное искусство Византии XIII – XV вв [Текст] / В.Г. Пуцко // Культура Византии. XIII – первая половина XV в. – Москва: Наука, 1991. – С. 509 – 527.

18. Даркевич В.П. Прикладное искусство [Текст] / В.П. Даркевич // Культура Византии. Вторая половина VII – XII в. – Москва: Наука, 1989. – С. 520 – 556.

19. Воробьева Е.В. Рельеф с драконом из Галича [Текст] / Е.В. Воробьева // Советская археология. – Москва: Наука, 1981. - № 1. – С. 209 - 218.

20. Вуйцик В.С. Новый памятник древнерусской белокаменной резьбы [Текст] / В.С. Вуйцик // Памятники культуры. Новые открытия. 1982. – Ленинград: Наука, 1984. – С. 212 – 214.

Аннотация

В статье проанализирован летописный отрывок с описанием строительных инициатив князя Даниила Романовича в княжеской столице – Холме. Освещены причины, побудившие князя установить в церкви Богородицы заказанную в Венгрии мраморную чашу с багрового мрамора.

Ключевые слова: галицко-волынская летопись, византийские хроники, княжеская столица, архитектура, мраморная чаша, тератологические мотивы.

Annotation

In this paper author analyzed the excerpt chronicle about of the construction initiatives Prince Daniel Romanovich in the capital – Holm. And highlights the reasons, that prompted the prince brought from Hungary and establish in the church of the Virgin the bowl of red marble.

Keywords: galicia-volyn chronicle, byzantine chronicle, princely capital, architecture, marble bowl, teratology motives.